

*Nail OUBANOV**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**AMEA Folklor İnstitutunun**“Dədə Qorqud” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi**e-mail: nail.qurbanov.79@mail.ru*

QƏDİM TÜRK DASTANLARINDA MİFOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜN ƏKS OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİNƏ BİR NƏZƏR

Xülasə

Məqalədə mifoloji dünyagörüşün dastan mətnlərinə transformasiya etməsi məsələlərindən bəhs olunur. Tədqiqatın obyektini isə “Oğuz Kağan”, “Yaradılış”, “Şan qızı” dastanları təşkil edir.

Açar sözlər: qədim türk dastanları, mifoloji dünyagörüşü, “Oğuz Kağan”, “Yaradılış”, “Şan qızı”

A LOOK AT THE PROBLEMS OF REFLECTING THE MYTHOLOGICAL OUTLOOK IN THE ANCIENT TURKIC EPOSES

Summary

In the article it is said about the theoretical bases transition forms of muthological thoughts transmitted into Turk eposes and the definite results are got. As in investigation object «Oghuz Kağan», «Yaradilish», «Shan gizi» and other ancient Turk eposes are used.

Key words: the ancient Turk eposes, mythologisal world view, “Oghuz Kağan”, “Yaradilish”, “Shan gizi”

ВЗГЛЯД НА ВОПРОСЫ ОТРАЖЕНИЯ МИФОЛОГИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ ДАСТАНАХ

Резюме

В статье рассматриваются проблемы трансформации мифологических мировоззрений в древних тюркских дастанах. И объектом исследования являются тюркские древние дастаны – «Огуз каган», «Сотворения», «Шан кызы» и др.

Ключевые слова: древние тюркские дастаны, мифологическо-космогонические мировоззрения, «Огуз каган», «Сотворения», «Шан кызы»

Mifoloji şüurun parçalanması nəticəsində miflər öz sakral mahiyyətini itirmiş, lakin mifoloji təsəvvürlər «mifopoetik mərhələdən» sonra da, yəni artıq tarixi və epik şüurun hakim kəsildiyi dövrdə belə sonunculara öz güclü təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan, mifoloji təsəvvürlər əfsanə, rəvayət, nağıl kimi, epik şüurun digər forması olan dastan mətnlərinə də transformasiya etmişdir. Bunu dastan mətnində bu və ya digər şəkildə öz mövcudluğunu sürən mifik motiv, obraz və s. aşkar göstərir. Dastanın özünün birbaşa mifdən qaynaqlanması hadisəsi də mövcud olmuşdur. Məsələn, E.M.Meletinski göstərir ki, mədəni qəhrəman haqqında olan miflər bir qayda olaraq qəhrəmanlıq eposlarının kökündə durur (1, 21-94). Yəni başqa sözlə desək, qəhrəmanlıq dastanları elə mədəni qəhrəmanlar haqqında olan miflərdən qaynaqlanırlar.

Fikrimizcə, mifin dastanlara keçidi və ya təsiri daha çox iki yolla baş vermişdir: ya əski mif mətnləri dövrün, çağın dəyişməsi (mifoloji şüur tipindən epik şüur tipinə keçid) ilə bağlı olaraq yeni keyfiyyət və ünsürlərlə zənginləşərək dastana çevrilmişlər, ya da sonralar müstəqil şəkildə yaranmış dastan süjetinə mif motivləri daxil olaraq onu zənginləşdirmişdir. Bu hadisə qədim dastanlar və qismən müasir (başqa

sözlə, klassik) dastanların müqayisəli tədqiqi zamanı aşkarlanır. Qədim türk dastanlarında mif-dastan keçidi daha qabarıq görünür.

F.Bayat mif-dastan keçidi barədə yazır: «Mif və dastanın iç-içə girdiyi dönmə arxaik dastanlar dönəmidir... Arxaik dastan miflə klassik dastan arasında bir növ keçid mərhələsidir» (3, 112). Daha sonra F.Bayat qeyd edir: «Arxaik dastanda qəbilənin, toplumun keçmişindən həqiqi tarix kimi bəhs edilir və insanın mənşəyi, yaranması, mədəni ünsürlərin əldə edilməsi və onların fantastik varlıqlardan – əjdaha və divlərdən qorunması məsələsi qarşımıza çıxır... Arxaik dastanlarda epik zaman mifoloji özəlliyə də sahibdir. Məsələn, «Gilqamış» dastanında hadisələr yerin göydən ayrıldığı və insan nəslinin ad qoyulduğu bir dövrdən başlar... » (3, 105).

Ağayar Şükürov isə belə yazır: «Eposun arxaik formaları mifə gedib çıxır. Burada epik mənzərə hələ də allahlarla, ruhlarla doldurulmuş, epik zaman isə ilk yaradılışın mifik zamanı ilə üst-üstə düşür. Epik düşmənlər çox vaxt qorxunc əjdahalar olur, qəhrəman özü isə əcdadların ilkin cizgiləri ilə təsvir olunur (valideynləri olmayan, göylərdən enən ilk insan – qəhrəman kimi). Sonra epik qəhrəman ilk mədəni obyektləri kəşf edən kimi (odu, balıqçılıq və əkinçilik alətini, musiqi alətləri və s.) göstərilir və nəhayət, epik qəhrəman yer üzündə qorxunc mənfə qüvvələrin, əjdahaların təmizləyicisi rolunda çıxış edir» (6, 140).

Göründüyü kimi, sonradan epik mətnə transformasiya etmiş, yəni dastana çevrilmiş mətnlərdə kosmosun, konkret obyektlərin yaradılması və ümumilikdə kosmik nizamın bərpası kimi ilkin fəaliyyətlərin – yəni mifin izləri aşkar görünməkdədir. Həmin fəaliyyət qədim türk dastanı olan «Oğuz kağan» dastanında da aşkar görünməkdədir. Dastanda Oğuzun göydən günəş şüası ilə enən qızdan Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Dünya ağacının bəlgəsi olan qızdan Göy xan, Dəniz xan, Dağ xan adlı oğlanlarının olduğu göstərilir. Bu özü göstərir ki, Oğuz xanın oğlanları kosmik obyektləri təcəssüm etdirir. Doğrudur, kosmik obyektlərin adlarını daşıyan obrazların varlığından çıxış edərək mətnin mifoloji-kosmoqonik mahiyyətli olmasını iddia etmək mübahisə doğura bilər. Lakin yada salaq ki, dastan belə başlayır:

Olsun dedilər. Onun şəkli budur (*burada isə bir göy öküz şəkli verilir*).

Bundan sonra sevinc tapdılar.

Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri yaradı, bir oğlu oldu.

Göründüyü kimi, dastan mətninin əvvəlində «Olsun!» deyilir və məhz bu əmrdən sonra «Onun şəkli budur» deyərək göy öküzün təsviri verilir. Qeyd edək ki, nümunə kimi verdiyimiz parçada mifin dastana keçid hadisəsi transformativ yox, transmissivdir. Yəni burada mifdən dastana keçid hadisəsi birbaşadır, heç bir şəkil dəyişmə hadisəsi baş verməmişdir. Dastanı araşdıran F.Bayat dastandakı öküz şəkli haqqında yazır: «Oğuz kağan» dastanında çəkilən göy öküz şəkli Oğuzun yox, Tanrının yaratdığı yerin simvoludur» (4, 37). Müəllif buna sübut kimi, əksər yaradılış miflərindəki, eyni zamanda dini kitablardakı «Olsun!» və ya «Yaransın!» tipli əmrlərin yerin yaradılmasına yönəldilmiş sözlər olduğunu göstərir. Məlum olduğu kimi, islam və xristian dinlərində Allahın dünyanı «Olsun!» deyərək əmr verməklə yaratdığı göstərilir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək F.Bayat yazır: «Yaradılış miflərindəki «yarat» və ya «olsun» hökmü «Oğuz kağan» dastanındakı «Bolsun kıl» (Olsun) hökmünə adekvatdır. Məntiqi baxımdan dünyanın yaranmasından sonra Oğuzun doğulması da yaradılış miflərindən gəlir. Mifoloji mətnlərdə bu Ülgenin yaratdığı ilk

insandır və ya Kayrakanın doqquz ağac budağından yaratdığı doqquz adamdır. Bibliyada və İslamda ilk insan olan Adəmdir» (4, 36).

Dastanda verilən öküz təsvirinin Yerlə bağlı olması tezisi bir sıra xalqların, eləcə də islam və türk mif-mədəniyyətində mövcud olan yaradılmış yerin öküzün üzərində saxlanması motivi ilə də əsləşir. Bu qəbildən olan miflər Qafqazdan tutmuş Volqaboyuna kimi, Krımdakı türklərin mifoloji dünyagörüşlərində mövcud olmuş və qeydə alınmışdır. Təbii ki, bu mifoloji təsəvvürlərin bir çox variantları Azərbaycan türklərinin də mifoloji düşüncəsində özünə yer etmişdir (9, 779; 10, 7-9).

Bundan başqa, dastanın bəzi variantlarında göstəriləyi kimi, Oğuzun xtonik keyfiyyətlərə malik olması – ayağının öküz ayağına, belinin qurd belinə, kürəyinin samur kürəyinə, köksünün ayı köksünə bənzəməsi, bədəninin hər yerinin sıx tüklə örtülməsi, oxu, yayı yaratması, müəyyən əşyalara ad verməsi (məsələn, arabaya, türk tayfalarına), onun ilkin əcdad, mədəni qəhrəman statusundan xəbər verir. Beləcə, dastanın zamanının da ilkin, sakral çağı, yaradılış çağını əks etdirməsi meydana çıxır. S.Rzasoy dastanın uyğur versiyasında mövcud olan mifoloji informasiya lara istinad edərək yazır: «... bu dastan məzmunu və ideologiyasına görə daha arxaıkdir və bu mənada onda təqdim olunan kosmoqonik mif daha canlıdır»(11, 93). Məhz bu dəlillərin mövcudluğu bizə imkan verir ki, «Oğuz kağan» dastanının yaradılışla bağlı təsvirləri özündə əks etdirən kosmoqonik mif mətnindən qaynaqlandığını iddia edək. Dastan mətnində müşahidə olunan digər epik elementlər isə sonrakı çağlarda epik şüurun diktəsi ilə əmələ gəlmişdir. Bu baxımdan, mif çağında antropomorflar olaraq, kosmik obyektləri təcəssüm etdirən Oğuzun oğlanlarının da sonradan dastan mətnində adi insanlar səviyyəsinə enmələri epik məntiqin interpretasiyasıdır.

Xatırladaq ki, analoji süjet prof. A.Nəbiyevin aşkarlayıb üzə çıxardığı Boz Öküz haqqında olan Azərbaycan mifində də özünü göstərir. Burada da kosmik düzən Oğuz və onun övrəti Fətinin uşaqları – Göy xan, Dəniz xan, Qodu xan, Yel xan, Sel xan, Dağ xan, Torpaq xan vasitəsilə bərpa olunur. Lakin bu mif mətnində Yaradıcı-Tanrı statusunda Boz Öküz iştirak edir (5, 34-38). Analoji kosmoqonik təsəvvür digər qədim türk dastanlarında da müşahidə olunur. Məsələn, Bulqar-tatar qəhrəmanlıq salnaməsi olan «Şan qızı» dastanında tanrının dünyada ilk dəfə alpları – ölümsüz varlıqları, onların vasitəsilə isə insanları necə yaratması, şər qüvvələrin himayəçisi Albastının (Tama-Tarxanın) Yeraltı dünyaya hakimlik etməsi və s. kimi mifoloji-kosmoqonik təsəvvürlər özünü göstərir:

Qədim zamanlarda,
Hələ Yer üzündə
İnsanlar olmayanda
Ulu Tanrı alp-divləri yaratdı.
Əvvəl yaratdı
Böyük alpları:
Günəşi və Ayı,
Və bəzi başqalarını.
... Tanrı onlara cəza verdi –
Elə etdi ki, bu alplardan
Ancaq ölümlü insanlar doğulsun.
Yer üzünə insanlar belə gəldi (7, 104-105).

Altaylardan qeydə alınan «Yaradılış» dastanında da kosmik düzənin, həmçinin Yer üzünün yaradılışı ilə bağlı olan mifoloji görüşlər əks olunmuşdur (yakut və çuvaşlarda da oxşar mif mətnləri mövcuddur):

Dünya bir dəniz idi, nə göy vardı, nə bir yer,
Ucsuz, bucaqsız, sonsuz sular içrəydi hər yer.
Tanrı Ülgen uçurdu, yoxdu bir qonmağa,
Uçurdu, axtarırdı bərk bir yer, sığınmağa.
... Ülgen hey düşünmüşdü ta göylərə baxaraq:
– Bir dünya istəyirəm, bir soyla yaradayım.
Ülgen aşağı baxaraq «Yaransın yer!» demiş,
Bu istək əsasında dənizdən yer törəmiş.
... Torpağın üzərində bir qədər gil dururdu.
Torpaq üstündəki şey dedi nədir, əcəba,
İnsan oğlu bu olsun, insana olsun ata,
Görünməyə başladı insan kimi bir şəkil,
Birdən insan olmuşdu torpaq üstündəki gil (2, 428-431).

Göründüyü kimi, altay türklərindən qeydə alınmış «Yaradılış» dastanı öz arxaik məzmununu mühafizə etməklə türklərin əski mifoloji-kosmoqonik dünyagörüşünü – dünyanın yaradılışı, onun necə üç balıq vasitəsilə dünya suları üzərində dayanması (dastanın Verbitski topladığı variantında yaradılmış dünya üç balıq üzərinə qoyulur (2, 429)), insanların yaradılışı barədə təsəvvürləri özündə əks etdirir.

Dastanda yaradılış prosesi davamlı şəkildə özünü göstərir. Burada qədim türklər tərəfindən Yer in relyefinin əvvəllər hamar, sonra isə nahamar olmasının səbəbləri özünəməxsus şəkildə izah olunur:

Tanrı insanoğluna «tüpür» deyə bağırdı,
Tüpürdü, tüpürəyi yer üzünə dağıldı.
Yer üzü dümdüz ikən qırışıb birdən soldu,
Sanki yoxdan yaranıb hər yan təpə-dağ oldu (2, 449).

Daha sonra dastanda digər mifoloji yaradılış aktı – yerin digər təbii landşaftının, heyvanların yaranma formaları göstərilir:

Şeytan qutu alınca göstərdi öz xislətin,
Yer altında düzəltdi bir körük, bir kəlbətin.
Çəkiç alıb əlinə başladı örs vurmağa,
Örslə çəkiç zərbindən yarandı bir qurbağa.
Bir vurdu, ilan çıxıb qıvrıqlaraq qeyb oldu,
Bir vurdu, ayı çıxdı, qaçıb toz-duman oldu.
Bir vurdu, donuz çıxdı, donuzların vəhşisi,
Bir vurdu, dəvə çıxdı, tanrının səbri daşdı (2, 457).

«Yaradılış» dastanında, həmçinin Ülgenlə Erliyin timsalında yaradıcı-xeyir başlanğıcla yaradıcı-şər başlanğıcın (kosmos-xaos) qarşıdurması, bu qarşıdurma nəticəsində şərin – Erliyin məğlub olması, onun yeraltı dünyaya qovulması və yeraltı dünyada qalaraq bütün şər qüvvələrə himayədarlıq etməsi kimi mifoloji-kosmoqonik görüşlər də əks olunmuşdur.

Göründüyü kimi, yuxarıda gətirilən nümunələrdən aydın olur ki, «Yaradılış» dastanı da arxaik dastanın tipik nümunəsidir və dastanın əsas məzmununu dünyanın

yaradılışının mifopoetik cəhətdən izah olunması təşkil edir. Bu isə özlüyündə həmin dastanın kosmoqonik düşüncədən qaynaqlandığını göstərir. Sözsüz ki, bu tipli qədim dastanlar müəyyən bir mif-arxetipə söykənməkdədirlər. Lakin klassik dastanlar isə fərqli zaman və düşüncənin – epik düşüncə dövrünün məhsulu olduğundan onlarda olan mifoloji dünyagörüşü bəzən itmiş, bəzən isə relikt (gizli qalıq) şəkildə müasir zamana gəlib çatmışdır. Müşahidələr nəticəsində aşkarlanan belə mifoloji reliktlərə nümunə olaraq dastan qəhrəmanlarının möcüzəli şəkildə doğuluşu motivlərini, qəhrəmana buta verilməsi motivlərini və s. misal göstərmək olar. «Yaradılış» tipli qədim dastanların isə bir sıra səbəblərdən «müasirləşmə» imkanı olmadığından onlar öz mifoloji köklərinə bağlılığını itirməmişlər. Məsələn, Sibirdə yaşayan türklər digər türk xalqlarına nisbətən daha az xarici təsirlərə məruz qalmış, tarix səhnəsində passiv mövqedə dayanmış, bir növ təcrid olunmuş şəraitdə yaşamışlar. Buna görə də bu dastanın verdiyi mifoloji informasiya türk xalqlarında olan digər yaradılış haqqındakı mifoloji informasiyalara nisbətən daha təmiz (yəni yad ünsürlərsiz), daha ilkindir. Beynəlxalq aləmdə daha fəal mövqedə dayanan digər türk xalqlarında (qaqauz, özbək, türkmən, azəri, osmanlı türklərində) isə vəziyyət başqa cürdür. Bu xalqlarda mifoloji motiv və süjetlər, eyni zamanda dünyanın, insanın yaranması ilə bağlı olan kosmoqonik görüşlər xarici təsirlərin, eləcə də başqa xalqlarla mədəni əlaqələrin nəticəsində əksər hallarda ya digər mifoloji təsəvvürlərlə çulğuşmuş, ya da yeniləri ilə əvəz olunmuş şəkildə bizə çatmışdır.

Beləliklə, qədim türk dastanlarından gətirdiyimiz nümunələrdən görünür ki, bu dastanlar bir sıra mifoloji özəlliklərə sahibdirlər: burada zaman sakral zamandır, hadisələr ilkin yaradılış çağında baş verir, xaosdan kosmosa keçid təcəssüm olunur. Bütün bunlar bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, həqiqətən də, qədim türk dastanları, əsasən, mif mətnlərindən qaynaqlanmışdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. М., 1963
2. В.Ögəl. Türk mifologiyası. I cild (II nəşr) (Tərcümə edən, ön sözlün, qeyd və izahların müəllifi Ramiz Əskər), Bakı, 2006
3. Bayat F. Mifolojiye giriş. Karam, Çorum, 2005
4. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı, Sabah, 1993
5. Nəbiyev A. Azərbaycan mifologiyası. Folklorşünaslıq məsələləri. V buraxılış. Bakı, Bakı Universiteti, 2002. səh. 6-92
6. Şükürov A. Mifologiya (I kitab). Bakı, Elm, 1995
7. Hacıyev T. Mikayıl Baştunun «Şan qızı dastanı» və poetikası. Bakı, Təhsil, 2005
8. Atsız. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul, Türk tarih kurumu, 1943
9. Потанин Г.К. Очерки Северо-Западной Монголии. В 4-х т., т.4. С-Пб., Из-во Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883
10. А. Архангельский. Мухаммеданская космогония. Казань, 1899
11. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası (metod, struktur, rekonstruksiya). Bakı, 2009

Çapa tövsiyə edən: Fil.ü.e.d. Seyfəddin Rzasoy